

ילדות בחברה הערבית בישראל

סוגיות חינוכיות ומחקריות

עורכות: גילה רוסו-צימט, מרגלית דין,
אפנאן מסארוה-סרור

אלקאסמי
מכללה אקדמית לחינוך

מכון
מופ"ת

בית ספר למחקר ולפיתוח חינוכי
והנחלת ערכי חינוך והוראה בחברות

תוכן העניינים

פתח דבר..... 5

שער ראשון: עולמם של ילדים - נקודת מבט היסטורית

גלגולי תפיסות של ילדות והורות בחברות אסלאמיות מימי הביניים ועד ימינו |
אפנאן מסארוה-סרור..... 11
החינוך בגיל הרך בחברה הערבית הפלסטינית בישראל | נבילה אספניולי..... 29

שער שני: נרטיב, שיח וצליל בחיי הילדים

התפתחות תאוריית ה-mind בקרב ילדי גן ערבים: היבטים אוניברסליים
ותרבותיים | מרגלית זיו, לינה בולוס..... 59
מזרח ומערב, מסורת ומודרנה: הצצה למרחבי הביטוי המוזיקלי האישי של
ילדי גן בחברה הערבית | קלאודיה גלושנקוף..... 80
כשירות נרטיבית ולשונית בקרב ילדי גן דוברי ערבית | עביר שאהין,
שושנה בלוס-קולקה..... 112
רכישת משפטי זיקה ושאלות בקרב ילדים דוברי ערבית פלסטינית |
מנאר חדאד-חנא, נעמה פרידמן..... 134
נרטיבים של ילדויות אחרות - ייצוגים ישראליים של "ילדי הצמתים"
הפלסטינים | עמרי גרינברג..... 168

שער שלישי: אם, משפחה ומדריכה - דיאלוג מבנה ידע

פעילות אם-ילד במשפחה הערבית בעת קריאת ספר ותרומתה לאוריינות הילד
בגן ובכיתה א' | ספיי חסונה ערפאת, עופרה קורת, דורית ארם..... 199
דמות המשפחה בספרות הילדים הערבית בת זמננו | ח'אולה אבו-בקר,
ראפע יחיא..... 235
שיח של נשים מוסלמיות על חינוך ועל גידול ילדים בעקבות תכנית האתגר |
אפנאן מסארוה-סרור..... 261
'מורה דרך', 'שר ללא תיק' או 'השגריר של המערכת': תפיסת התפקיד של
מקצוע ההדרכה בגני הילדים בחברה הערבית בישראל | גילה רוסו-צימט,
סלוואנה כראג'ה-אבו סיף..... 294
על המחברים..... 324

Childhood in Arab Society in Israel

Issues in Education and Research

Gila Russo-Zimet, Margalit Ziv, Afnan Masarwah-Srour

עריכה:

ד"ר גילה רוסו-צימט, מכללת לוינסקי לחינוך
פרופ' מרגלית זיו, אלקאסמי - מכללה אקדמית לחינוך
ד"ר אפנאן מסארוה-סרור, אלקאסמי - מכללה אקדמית לחינוך

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת

עורכת ראשית: ד"ר יהודית שטיימן

עורכות טקסט ולשון: אוריה שוחט, נירית איטינגון

עורכת לשון אחראית: מירב כהן-דר

עורכות גרפיות: בלה טאובר, מאיה זמר-סמבול

מעצבת העטיפה: בלה טאובר

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר
ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל
השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן
במהדורות הבאות.

מסת"ב: 8-091-530-978

© כל הזכויות לתמונות וליצירות שמורות ליוצרים

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת ולאלקאסמי - מכללה אקדמית לחינוך, תשע"ה/2015

טל': 03-6901406 http://www.mofet.macam.ac.il

דפוס: אופסט טל בע"מ

דמות המשפחה בספרות הילדים הערבית בת זמננו

ח'אולה אבו-בקר, ראפע יחיא

הקדמה היסטורית

ספרות הילדים היא סוגה (ז'אנר) ספרותית חדשה יחסית בספרות הערבית, ומצרים הייתה חלוצה בפיתוחה. במחצית המאה ה-19, בשנים 1849-1854, סיים מוחמד עות'מאן ג'לאלי (1828-1898) את מלאכת התרגום של מרבית סיפורי האגדות בחרוזים של המשורר הצרפתי לה פונטן (1621-1695), ופרסם אותם תחת הכותרת העיניים הפקוחות במשלים ובלקחים. ביטוי נוסף לאותה פעילות חלוצית היה ההוצאה לאור בשנת 1870 של כתב העת הגן לבתי הספר המצריים. פרסום חומרים ספרותיים לדור הצעיר בכתב עת זה היה בבחינת מהלך חסר תקדים בפרסום יצירות ספרותיות המיועדות לדור הצעיר (זלט, 1994: 4).

לאחר מכן בשנת 1898 פרסם אחד שוקי (1858-1932) את המהדורה הראשונה של קובץ השירים יצירות שוקי הקטנות, ובהקדמה לספר קרא לציבור הסופרים והמשכילים להקדיש תשומת לב לספרות הילדים (שוקי, ללא תאריך). בעקבותיו בא מוחמד אלהראוי (1885-1939), שכתב דקלומים ושירים לילדים. בתחום הפרוזה כתב עלי פכרי בשנת 1903 את ספרו שיחות הבנות, ובשנת 1916 כתב ספר נוסף בשם העצה הנכונה באשר לשירה של הבנים (ד'אב, 1995).

ניסיונות אלו היו אבן היסוד של הכתיבה המיועדת לילדים. אחריהם באו פרסומים רבים שהתאפיינו במגמה דידקטית-חינוכית. לאחר דור החלוצים בלטה בשליש השני של המאה ה-20 מגמה של עיבוד ושל תרגום יצירות משפות זרות או עיבוד בלשון פשוטה של ספרים מן המורשת הערבית, ורבים מן הסופרים עיבדו יצירות מן המורשת הערבית העשירה - סיפורים כגון אלף לילה ולילה, כלילה ודימנה, נוסף לסיפורי עם. בכך הם תרמו להעשרת עולמו של הילד באמצעות ספרות מצוינת מהמסורת.

בשלביה השונים התאפיינה ספרות הילדים הערבית בהגמוניה של האידאולוגיה החינוכית שניסתה לנצל אותה כאמצעי תיווך חינוכי ולהעביר דרכה ערכים חינוכיים ייעודיים מגוונים למתבגר הצעיר. בשל כך, רבים מן הטקסטים איבדו את הצביון האמנותי שלהם והפכו לטקסטים משעממים שנועדו לדרשות וחזרו על עצמם תחת כותרות שונות (אבו-בקר, 1990). בשל התבססותה של ספרות הילדים על סיפורים עממיים ערביים ועולמיים, הנציחה ספרות זו את הסטראוטיפים החברתיים, המגדריים והמעמדיים.

השתקפות דמותה של החברה בספרות הילדים

בשל היעדר התמחות העוסקת באמנות הכתיבה לילדים מחד גיסא, ובביקורת ופיקוח חינוכיים ומדעיים מאידך גיסא, חלחלו הרעיונות והמבנים החברתיים המסורתיים, על סוגיהם השונים, לספרות הילדים, בין שהסופר עשה זאת במודע ובין שלא. באופן זה נוצרה בעייתיות אמיתית שספרות הילדים סובלת ממנה עד עצם היום הזה, שהתבטאה בצורות שונות: הנצחת התפקידים המגדריים המסורתיים של בני המשפחה, בחירת המקצוע, חוסר התחשבות בדעתו של הילד, יחס נאיבי כלפיו ועוד כהנה וכהנה. הדבר התבטא לא רק בפן השלילי של המסורת, אלא גם בהגשת טקסטים דלים הלוקים בהיעדר תכנים מודרניים ההולמים את צרכיו השכליים והנפשיים של הילד, או בהיעדר מבנה ספרותי מושך אשר יקרב את הילד לסיפור. גם האיורים הם נושא בעייתי בפני עצמו - רובם פוגעים בפיתוחו של טעם אמנותי בקרב הילד, הם אינם מתאימים לטקסט או לדרישות מספרים המיועדים לילדים, כמו חינוך לאסתטיקה.

המשפחה בחברה הערבית

המשפחה כמסגרת חברתית זוכה לתשומת לבם של סופרים לילדים, משום שהיא המרחב הראשון והגדול שבו הילד נע בשנות ילדותו הראשונות. הסופרים כתבו על ההתנסות המשפחתית של הילד ותיארו אותו ואת אופי יחסיו עם משפחתו. המשפחה הערבית בת זמננו מצטיינת, ככלל, בפלורליזם שלה ובכך שאין לה דמות אופיינית אחת (ברכאת, 2000; Moghadam, 1993; Al-Haj, 1987). הפלורליזם כולל עירוב מגוון של נתונים דמוגרפיים, כמו: רמת השכלה, רמת הכנסה, דת, רמת דתיות, מקום מגורים (עיר, כפר, מדבר), מספר ילדים וצורות מגורים. לצד הפלורליזם אפשר להבחין במאפיינים משותפים של המשפחות הערביות, כמו היותן משפחות צעירות, גיל הנישואין המוקדם הן של האישה

היצירות המתורגמות שימשו מקור עיקרי לספרות הילדים בעולם הערבי בין שתי מלחמות העולם. לאחר מכן, בשנות השבעים של ה-20, החלה נסיגה אך לא היעלמות של יצירות מתורגמות לטובת יצירות מקוריות בערבית. עם חלוף השליש השני של המאה ה-20, בייחוד לאחר מלחמת ששת הימים, זכו הילדים לתשומת לב רבה מתוך חזון ששאף לבנות חברה שתצעד בד בבד עם התמורות. אחת התופעות החשובות שהצביעו על כך הייתה ההכרה שהעניקו המוסדות ומרכזי המחקר האקדמיים לספרות הילדים כספרות רשמית. כמו כן היא נעשתה חלק מתכנית הלימודים האוניברסיטאית.

ספרות הילדים כגורם מתווך בין המשפחה והחברה לבין הילד

ספרות הילדים קשורה למבנה החברתי ולמבנה התרבותי הדומיננטיים בתקופה שבה היא נכתבת - התכנים שלה נשאבים מתוך החברה עצמה, והיא מגויסת כדי לעצב ולחדד תכנים ולבנות מחדש את הזהות התרבותית של הפרט ושל הכלל. מעולם לא הייתה ספרות הילדים מנותקת מן המציאות שבמסגרתה נכתבה או מרוחקת מן הציבור שלו היא יועדה, ציבור הילדים, המהווים חלק מן החברה. ילדים אלה אינם גדלים בחלל אלא במסגרת המשפחה, שהיא המסגרת החברתית הראשונה והמשמעותית הלוקחת חלק בצמיחתם הרעיונית ומעצבת את תפיסת עולמם. למבנים החברתיים ולמסגרות החברתיות יש בסיס רעיוני, תפיסת עולם ואידאולוגיה משלהם, והילדים, בהיותם חלק מהם, נדרשים לכבד את החוקים ואת התפיסות שלהם כדי שייקלטו בהם. כל זה מביא לכך שלספרות הילדים יש תפקיד מרכזי כגורם חינוכי מתווך בין צמיחת הילדים כפרטים לבין המסגרות החברתיות שאליהן הם משתייכים - בכך שהיא נוטלת חלק בעיצוב רבים ממאפייני האישיות של הילד.

הפרטים, החברות והתרבויות הרוו את ספרות הילדים באידאולוגיות לאחר שתפסו את הפוטנציאל הרב הטמון בה, ולא היססו לתתם אותה ולהטמיע באמצעותה את רעיונותיהם ואת תפיסתם החינוכית. ספרות הילדים נרתמה כדי לעצב ולבנות מחדש את האישיות של הפרט ושל החברה ואת היחסים ביניהם. קיים דמיון בין ספרות הילדים שנוצרו בחברות שונות, דמיון המבוסס על צרכים בסיסיים משותפים של ילדים. עם זאת, יש הבדלים במטרות החינוכיות, החברתיות והאידאולוגיות של קבוצות האוכלוסייה השונות השואפות להפגין בקרב הילדים, והן שונות, באופן טבעי, מקבוצה אחת לאחרת.

והן של הגבר, והילדים באים לעולם מיד לאחר הנישואין. מכאן שהפער בגיל בין ההורים לילדיהם קטן בהשוואה למשפחות בחברות אחרות (אבו-בקר, 2012). הנישואין הם שלב בלתי נמנע וחשוב בחיי מבוגרים ערבים, ולכן שיעור הנישואין בעולם הערבי גבוה מאוד (97% מכלל הבוגרים), ושיעור הגירושין נמוך יחסית (ברכאת, 2000; Fargness, 1996). הנישואין כרוכים בהבאת ילדים לעולם, וממוצע הילדים במשפחה המוסלמית הוא ארבעה, בהשוואה לשניים במשפחה הערבית, הנוצרית והדרוזית בישראל (אבו-בקר, 2012). נשים גרושות וילדיהן חיים בדרך כלל עם משפחתן המורחבת או בקרבתה, ואילו האלמנות חיות לרוב עם ילדיהן בקרבת המשפחה המורחבת של הבעל המנוח (אבו-בקר, 2007). אחד המאפיינים העיקריים של המשפחה הערבית הוא היותה פטריארכלית (קלסית או מודרנית) במבנה שלה ובסדר הפנימי שלה, בלי להביא בחשבון את מספר בני המשפחה או את מקום מגוריה (Sharabi, 1992). אופייה הפטריארכלי משתקף במערכת היחסים בין הדורות ובין המגדרים ובציפיות הנפשיות והחברתיות הנובעות מיחסים כגון אלו.

הילדים באסלאם נחשבים "היופי של חיי העולם הזה" (המערה, 46), והקוראן מזהיר שלא להרע להם: "ילכו לאבדון ההורגים את ילדיהם מסכלות ומבלי דעת דבר" (המקנה, 140). האסלאם קורא ליחס שוויוני בין ילדים לילדות. המסורת הנבואית (החדית' - התורה שבעל פה באסלאם) הדגישה את הצורך לנהוג במידת צדק בין כל הילדים במשפחה: "נהגו בצדק בין ילדיכם בכל אשר אתם מעניקים להם, כשם שאתם חפצים שינהגו בצדק, בכבוד ובנימוס כלפיכם" (אלטברי, 1405).

האסלאם נתן את דעתו על חינוך הילדים, והח'ליף עומר בן אלח'טאב (הח'ליף השלישי בח'ליפים ישרי הדרך שהנהיגו את המוסלמים לאחר הנביא מחמד) פתח עבורם את ה"חדרים" (כיתות הלימוד המסורתיות) חינוך אין כסף. היו "חדרים" נפרדים לבנים ולבנות, וחלקם היו מעורבים (אלדיוה ג', 1979).

השינויים המדיניים והכלכליים בעולם הערבי הביאו לשינויים במבנה המשפחה הערבית המסורתית המורחבת. כיום מרבית המשפחות הן גרעיניות וחיים בהן הורים וילדיהם. עם זאת, משפחה זו אינה דומה למשפחה הגרעינית החילונית במערב מבחינת ערכיה, היחסים הפנימיים שבתוכה והיחסים בינה לבין משפחות המוצא, משום שעדיין קיימת השפעה חזקה של התרבות הערבית על הגדרת הסמכויות. שראבי (1992) פירש השפעה זו כתולדה של תהליך מודרניזציה מעוות אשר הושפע מהנסיבות הכלכליות השוררות בעולם הערבי

בן זמננו. על כן מצד אחד, אנו מוצאים במשפחה הערבית מיזוג מיוחד במינו, כך שהפרט גם בהיותו מודרני במקצועו ובדרגתו האקדמית שומר על המסורת או אף דתי מאוד במבנה הערכי שלו (שראבי, 1992). מצד שני, ברכאת (2000) סבור כי העולם הערבי פלורליסטי מאוד היות שהוא מושפע מן השינויים האינטנסיביים שחלו במזרח התיכון והשתקפו בזוהר התרבותית שלו. נוסף לכך, השינויים הטכנולוגיים והכלכליים שהתרחשו בעולם הביאו לשינויים מהירים במזרח התיכון, ואלה השתקפו ישירות במבנה המשפחה וביחסים שבתוכה ובין המשפחות.

המחקר של ג'אדו (2004) על חינוך הילד במורשת המצרית העממית מצביע על חשיבות האירועים החברתיים, הטקסים והביקורים החברתיים ועל השפעתם על תהליך הסוציאליזציה ועל ביסוס הערכים החברתיים המרכזיים בקרב הילדים. מסקנה נוספת של המחקר היא כי המשפחה עודנה אבן היסוד בבניין החברה והיא כוללת את האם, את האב ואת הילדים, ובדרך כלל מתרחבת כדי לכלול גם את הסבא והסבתא ואת הדודים והדודות מצד האם ומצד האב. ברכאת (2000) מדגיש נקודה זו ומגיע למסקנה שהמשפחה היא הגורם המתווך בין הפרט לבין החברה, משום שכל בני המשפחה הגרעינית והמורחבת לוקחים חלק בחינוך הילדים; לכל אחד מהם יש אחריות מוגדרת בעלת גוון ייחודי, ויש לו תפקיד מיוחד בחיי הילד או הילדה.

השתקפות דמותה של המשפחה בספרות הילדים

ספרות הילדים, כמו הספרות העממית, משקפת את דמות המשפחה בתוך החברה. המחקרים מצביעים על היכולת של הטקסטים הספרותיים הכתובים לילדים להשפיע על מושגים בעלי משמעות אצל ההורים, כמו הערכה עצמית, תפיסת תפקיד ההורים וההתייחסות לעצמי כדגם שבהתאם לו הילדים מחקים את הוריהם. ניתן להתייחס לטקסט הכתוב לילדים כאמצעי להקניית השכלה אשר תורמת לדיון עם ההורים על תפקידם כלפי ילדיהם (Neuman, Celano, & Fischer, 1996). הטקסטים של ספרות הילדים משפיעים על ההורים ועל ילדיהם, שכן המשפחה הקוראת רואה בסיפור אופק שעליה להגיע אליו. אן אלסטון (Alston, 2008) מדגישה נקודה זו במחקרה על ספרות הילדים האנגלית הקלסית, המשפיעה על עיצוב מחדש של דמות המשפחה האנגלית המסורתית המוצגת בספרי הילדים, חרף מציאות החיים המשתנה בעת הנוכחית. המשפחות שואפות להגיע למה שהן רואות בסיפור כמשפחה אידאלית.

התעניינותנו בספרים שעסקו בנושא המשפחה או שהמשפחה שימשה מסגרת לאירועי העלילה. לאחר פעולת מיון של קרוב למאה וחמישים כותרים בחרנו מדגם של ספרים אשר העלילה שבהם מציגה תמונה כוללת ואובייקטיבית של נושא המחקר: סיפורים המתמקדים במשפחות של בני אדם, אם כי בספרות הילדים יש סיפורים רבים המתארים משפחות של בעלי חיים. בכתבת מאמר זה בחרנו דוגמאות בלבד לכל ציר מהצירים של המחקר, כדי למנוע חזרות מיותרות ובשל היקף המאמר שאינו מאפשר הרחבה.

מהלך המחקר: כל אחד משני החוקרים קרא ביסודיות כל סיפור. לאחר מכן, מיד בתום קריאת הסיפור, נערך ניתוח של הטקסט. לאחר חודש אותו חוקר קרא את הטקסט בשנית וניתח אותו פעם נוספת מיד בסיום קריאתו. לאחר מכן נערכה השוואה בין הניתוח הראשון לשני. בשלב הסופי נערכה השוואה בין הניתוח של הקורא הראשון לזה של הקורא השני. שיטה זו נמצאה בעלת אמינות פנימית גבוהה בניתוח הטקסט (Psathas, 1995).

ממצאי המחקר

ניתוח הטקסטים הביא לגיבוש שש תמות מרכזיות המשקפות את דמות המשפחה בטקסטים: מבנה המשפחה הגרעינית לעומת זה של המשפחה המורחבת, הקשר בין הילד להוריו, תפקיד הקרובים בחיי המשפחה, היחסים הרגשיים בתוך המשפחה, מגדר ביחסים בתוך המשפחה, השתקפות המודרניזציה והמסורתיות בחיי המשפחה. להלן מוצגות התוצאות לפי הנושאים השונים, מלוות בציטטות מן הסיפורים הבאות להדגים ולהבליט את המאפיינים של כל נושא ונושא.

מבנה המשפחה הגרעינית לעומת זה של המשפחה המורחבת

ספרות הילדים הערבית משקפת את המציאות של מבנה המשפחה, בין שזו משפחה גרעינית ובין שמורחבת. ממחקר זה מסתבר כי 70% מן הסיפורים שיקפו דמות של משפחה גרעינית ו-30% - דמות של משפחה מורחבת. המחקרים מראים כי 67% מן המשפחות הפלסטיניות בישראל חיות במסגרת משפחתית גרעינית, ואילו 33% מהן חיות במסגרת משפחה מורחבת (אבו-בקר, 2012). המשפחה הגרעינית כוללת את ההורים ואת ילדיהם שאינם נשואים.

דוגמה: הסיפור **גבעת הפרפרים** (יחיא, 2009) הוא דוגמה בולטת לסיפור המתאר משפחה גרעינית. הוא מספר על הורים המטיילים בלוויית בתם היחידה.

גם צוואק (Zwack, 1973) הדגישה כי למרות ריבוי הצורות של המשפחה המודרנית, שכוללות הורה אחד, משפחה של שני הורים לא נשואים, משפחה שבה חיים מבוגרים בקומונה וכיצא באלה, ספרות הילדים עודנה משקפת את דמות המשפחה המסורתית הכוללת זוג הורים וילדיהם. באותו הקשר הדגישו המפטון, ראק ומורנפורד (Hampton, Rak, & Murnford, 1997) את הצורך לחשוף את הילדים כבר מגיל שלוש לדגמים רבים של משפחות, כדי לחנכם לקבלת פלורליזם תרבותי בחברה.

המסקנה העולה היא כי משחר הימים קיים קשר הדוק בין ספרות הילדים לבין הילד, המשפחה והחברה. כשם שהמשפחה מילאה תפקיד של מתווך בין הפרט לחברה, כך מילאה ספרות הילדים את תפקיד המתווך בין הפרט ובין משפחתו והחברה שבה הוא חי באמצעות תהליך סוציאליזציה. ספרות הילדים ניסתה תמיד לדבוק בתפקיד של תיאור דמותה של 'המשפחה האידאלית' או המשפחה המיוחלת ולא של המשפחה המצויה, וקיבלה עליה את תפקיד המטיף בעל ההשפעה על הילדים, כמו גם על הערכים, על העמדות ועל ההתנהגות של הוריהם. מכאן שספרות הילדים פועלת לעיצוב דמות המשפחה בד בבד עם שיקוף דמותה.

נקודות אלה הן בבחינת היסודות התאורטיים שעליהם נשען מחקר זה, השואף לחקור את דמות המשפחה הערבית כפי שהיא משתקפת בספרות הילדים מבחינת מהותה, המבנה שלה, אופי היחסים בין חבריה ותפקידה בחייהם של הילדים. מחקר זה מסתמך על תוצאות ניתוח תוכן של ספרות ילדים אשר חוברה על ידי מחברים ערבים.

מתודולוגיה

מדגם המחקר: מאה סיפורי ילדים שנכתבו בישראל, בפלסטין, בסעודיה, בלבנון, במצרים ובירדן.

שיטת המחקר: איכותנית, מסתמכת על ניתוח טקסטים (צבר-בן יהושע, 1997).

המתודולוגיה של בחירת הספרים: הספרים נבחרו לפי שני קריטריונים: האחד - גאוגרפי כוללני - ניסנו לכלול ספרים ממספר רב של מדינות ערביות; השגנו ספרים שיצאו לאור בישראל (62 סיפורים), בירדן (8 סיפורים), במצרים (15 סיפורים), בסעודיה (4 סיפורים), בלבנון (6 סיפורים), בסוריה (5 סיפורים) ובתוניס (סיפור אחד). השגנו את הספרים האלה משתי ספריות ביתיות, מספרייה ציבורית אחת ומספריית אלקאסמי - מכללה אקדמית לחינוך והמרכז לספרות ילדים הנמצא בה. הקריטריון השני היה התכנים של הסיפורים. מיקדנו את עיקר

בסיפור אין זכר לאיש מן הקרובים. לעומת זאת הסיפור מי החביא את הכבש של החג (אלנג'אר, 2000) משקף את אורח חייה של הסבתא כילדה שגדלה בקרב המשפחה המורחבת במבנה המסורתי שלה הכולל הורים, אחים ואחיות, סבא וסבתא, דודים מצד האב ובני משפחותיהם, ואילו משפחת בנה של הסבתא כוללת הורים, בן ובת החיים בבית נפרד.

קיים סוג שלישי, מודרני, של משפחה מורחבת המשקף את תפקודה ולא את המבנה שלה, קשרים אינטנסיביים יום-יומיים בין קרובים מגילים שונים, אף שאינם גרים יחד. ניתן לראות סוג זה בסיפור **תמונה משפחתית** (סלימאן, 2005). המשפחה בסיפור גרה במסגרת המבנה הגרעיני, אולם היא נפגשת יום-יום עם כל בני המשפחה המורחבת, הכוללת קרובים מצד האב כמו הדוד, הדודה וילדיהם, וגם קרובים מצד האם כמו הדודה ובת הדוד. הציטוט מן הסיפור המובא להלן משקף את מידת האינטנסיביות של שילוב הקרובים בעלילה:

מה נאה תמונה זו. זוהי אמי ושמה סמירה ואחותי שקלעה את שערה לצמח. הסתכלו כמה יפה אבא, ואחי לצדו מחזיק בכדור. וזהו סבי עם שפמו הארוך וזהו סבתי המכסה ראשה במטפחת. וזהו דודי, אחי אמי, בסוף השורה, מחייך ומניח כף יד אחת על השנייה. זוהי דודתי, אחות אמי. כמה נאה היא כשהיא צוחקת ולבושה נאה. סועאד עמדה ליד ג'האד ושניהם חייכו כהרגלם.

סיפור זה מציג את שלב המעבר שחוות מרבית המשפחות הערביות החיות במבני מגורים נפרדים, אך יוצרות מחדש את תפקוד המשפחה המורחבת באמצעות שמירה על הקשרים המשפחתיים והחברתיים במישור היום-יומי והטקסי (אבו-בקר, 2012).

הקשר בין הילד להורים

הטקסטים מציגים את תפקיד הילד במשפחה בדרך קוטבית. בחלק מן הסיפורים מצופה ממנו שיציית להוריו ציות עיוור, ובאחרים הוא נדרש לשאת באחריות למשפחה.

המבוגר במרכז והילד בשוליים

בחלק מהסיפורים מצפים מן הילד שימלא תפקיד וינהג בבשלות רגשית וחברתית שאינה מתאימה לגילו. דוגמה לכך מובאת בסיפור **עזור לי אבי** (אבו-תאמר, 2001), שמספר על ילדה שמתקשרת לאביה כדי להתלונן על אמה שהכתה

אותה בפניה ובידיה עד שעורה האדים. במהלך הסיפור הקשר העיקרי בין הילדה לאביה מתקיים באמצעות הטלפון. את החלק העיקרי בדיאלוג עם האב תופסת הילדה, אשר מבקשת ממנו שיבוא הביתה כדי להגן עליה מאמה. הילדה מזהירה שהיא החלה לפחד מן הקרובים ומבקשת שהדלת תישאר פתוחה שמה תזדקק להגנת השכנים. היא מבקשת שאביה יתווך בינה לבין אמה כדי שאמה תנשק אותה לפני השינה. הטקסט מתאר את ניסיונו של האב לעודד רגשות חיוביים של הילדה כלפי אמה ולנהוג כלפיה בחמלה, במקום לנסות למנוע את המשך האלימות מצד האם כלפי הילדה. כך הופך הסיפור את תפקיד ההורים: במקום שההורים ידאגו לבריאות הנפשית של הילדה, מבקשים מן הילדה להבין ולהצדיק את התנהגותה של האם.

התניית אהבת ההורים בהתנהגות צייתנית

סיפורי ילדים רבים מחנכים לכך שעל הילדים לציית להוריהם. בתמורה לציית זוכים הילדים בחוויה של חמלה מצד ההורים באמצעות חיבוק או גילוי רוך. תוכן הסיפורים משקף את הצורך לאמץ דרך זו כדי שהילדים יזכו בקרבה מצד ההורים. הסיפור **אם ובת** (יוסף, 1995), למשל, מבליט את גישתה של ילדה שהבינה משחר ילדותה, כשעדיין הייתה תינוקת, שאמה אינה מקרבת אותה אל חיקה אלא אם היא מבצעת פעולה מיוחדת. משום כך היא מתמקדת בהישגים כדי לזכות מעת לעת בחיבוק מאמה המאמצת אותה אל חיקה, שאותו היא מתארת כך: "המקום היפה ביותר בעולם... גן העדן עלי אדמות... גן עדן אמתי שאני רואה בו נהרות של חלב ודבש ושומעת בו מוזיקה ערבה ומתענגת בו על כל יופי החיים" (עמ' 4). הטקסט מתמקד בהבלטת החשיבות של רקמת היחסים הרגשית המתפתחת בין הילדה לאמה בעקבות החיבוק, אך בד בבד אין כל זכר לאותם רגשות כלפי האב או כלפי האח, אשר נזכרים בטקסט באופן אקראי בלבד.

האדרת תפקיד הילד

כמה מכותבי סיפורי הילדים הערבים מנסים להאדיר את תפקיד הילד בתכנים שאינם תואמים את התפתחותו הפיזית, הרגשית, הנפשית או החברתית. זאת בהשפעת הספרות העממית והעולמית הבדיונית העשירה בדמויות על-טבעיות ובמעשי גבורה שביצעו אנשים חלשים, ילדים, אנשים משולי החברה, גמדים וחיות בית. דוגמה לכך הוא הסיפור **סאמי והטנק** (חוסין, 2008), המספר על ילד שטרם מלאו לו שש שנים, אשר יוצא בלילה לבדו, ובכך מפר את הוראות

נאמר: "אבל אתה... יכול לעזור לאימא. בוא עזור לי להכין ארוחת ערב. פארס לקח את הלחם ושם אותו על השולחן. לאחר מכן, חזר אל המטבח, לקח את הסכר"ם והצלחות והניח אותם על השולחן" (מוצלח, 1999). גישה דומה מוצגת בסיפורה של פיתה בזעתר (יחיא, 2009). אנו רואים את הילד עוזר לבני המשפחה ולקרובים במה שהוא מסוגל לעשות, כמו למנוע פגיעה בילד אחר או לקנות לחם לסבתא. נראה שסוג זה של חינוך חברתי לעזרה הדדית ולשיתוף פעולה נחשב לעניין מהותי בחברות הקולקטיביסטיות (אבו-בקר, 2012).

תפקיד הקרובים בחיי המשפחה

ברבים מן הסיפורים משתקפת השתלבותם של הקרובים בחיי המשפחה. אנו מוצאים דמויות כמו סבא, סבתא ואחרים, המשתתפות בפעילויות יום-יומיות וטקסיות בחיי הילד, בייחוד כאשר הם גרים בשכנות. דוגמה לכך היא הסיפור סבי חלדון ועץ הזית (אבו גוש, ללא תאריך), המבליט את חלוקת התפקידים המסורתית שעליה מופקד הסבא במשפחה המורחבת, לא רק בקרב משפחתו שלו אלא גם בקרב שכניו. בטקסט נאמר: "סבי קרא לכל המשפחה: לאמי, לאבי, לשכנים, לאחים ולכל החברים" (עמ' 6-7). כך מתווה הסבא את גבולות המעגל החברתי הקרוב לו והוא עושה זאת מתוך סיפוק ושמחה: "בקולו הרם והשמח, קרא סבי" (עמ' 7). הסבא מעסיק את כל מי שמסביבו במסיק הזיתים. לאחר מכן הוא מצווה על הסובבים אותו בתוך הבית למלא את צרכיו האישיים, ללא כל ויכוח. נוכחותו של הסב השתלטן שמעלים ומבטל את נוכחות בנו (הדור השני) בולטת בסיפור. כך הסב נשאר עם הנשים ועם הנכדים ללא כל איום ותחרות מצד דמות גברית אחרת. הסב והסבתא גם ממלאים לעתים את תפקיד המתווכים בין הנכד להוריו. תופעה זו בולטת בסיפור מי החביא את הכבש של החג (אלנג'אר, 2000). בסיפור זה שליחותו של הסב היא להעביר לבנים ולנכדים את המורשת, שאותה הוא אוהב, מוקיר ומכבד.

בסיפורים אחרים מצפים מן הילד שיהיה המתווך בין אורח החיים שהיה נהוג בעבר ובין העתיד על ידי כך שמשננים לו את אורח החיים של הסב או הסבתא. דוגמה לכך היא הסיפור סבתי וימים עברו (ד'אב, 2007). בסיפור מסבירה הסבתא לנכדתה כיצד היו מכינים צעצועים ובובות בתקופה שהייתה ילדה. לאחר מכן הנכדה מנסה לחקות את ההתנסות של סבתה, ובכך היא מבטיחה את המשכיות המנהגים והערכים ואת העברת חלק מאורח החיים של העבר לעתיד.

אמו, כדי לחלץ את אביו הכלוא בתוך טנק של האויב - ומצליח בכך. דוגמה אחרת לגישה זו היא סיפור השד (אלנג'אר, 1998). למרות האווירה המסורתית השוררת במשפחה ובכפר, הסיפור מפתיע בעיקשותו של הילד חסן להתעמת עם הגול (מפלצת) המאיים על בני הכפר במהלך השנים. חסן אינו מציית להוריו המבקשים למנוע אותו מבצוע המשימה, אף שבאיורים הוא נראה ילד קטן מאוד (עמ' 8-11). המסר החבוי בסוגה זו של סיפורים הוא עידוד הדור הצעיר להתמודד עם אתגרים, עם השלטון ועם דפוסים שליליים השולטים בחברה.

היפוך התפקידים בין ההורה לילד

בעת האחרונה החלו להתפרסם סיפורי ילדים בעלי אופי חדש, המתארים את ההורים בלי להבליט את עליונותם או את מעלותיהם, אלא להפך, חושפים את מגרעותיהם, את מוגבלויותיהם ואת פחדיהם. יתר על כן, הסיפורים מבליטים את עליונות ילדיהם הקטנים עליהם בכמה ביצועים. למשל בסיפור אל תדאג, אבא (אלנג'אר, 2004) הבת ג'וד מתנהגת באחריות, בשיקול דעת, בניהול נבון ומגלה רצון להגיש עזרה. היא עוזרת לאביה בהחלפת גלגל המכונית ומרגיעה אותו כאשר הוא מגלה פחד. היא עורכת את רשימת הקניות לבית במחברתה הקטנה, ובכך מחלצת את אביה מהסתבכות לאחר שאיבד את הרשימה שלו. היא עוזרת לו לסדר את קופסאות השימורים שהפיל בסופרמרקט, ומסייעת לו להיחלץ מדוח על עברת תנועה ששוטר רוצה לרשום לו. סיפור זה הופך את התפקידים הרגשיים: במקום שההורים ירגיעו את הפחדים של הילדים ויעודדו אותם להתגבר על קשיים, הילדה עושה זאת, ומטפלת פעם אחרי פעם באביה ובמתח שהוא שרוי בו. סיפור זה מסייע, מצד אחד, לבטל את הדמות הסטראוטיפית של האב הפטריארך הכול יכול, ומבליט את נקודות החולשה האנושיות היום-יומיות שלו. מצד שני הוא מבליט את יכולתה של הילדה לעסוק בדברים שהמבוגרים מיטיבים לעשות ומבטל את החינוך המגדרי הסטראוטיפי (בכך נעסוק בהמשך).

תרומה למען טובת המשפחה

חלק מן הסיפורים מציגים גישה חינוכית מעשית ומנחים את הילד למלא תפקידים בתוך המשפחה המתאימים לגילו, ליכולותיו ולקוגניציה שלו. דוגמה לגישה זו אנו מוצאים בסיפור פארס יכול לעזור, שמטרתו לעודד את הילד לחקות את בני משפחתו, שכל אחד מהם ממלא תפקיד לטובת כולם. באחד ממשפטי הסיפור

בסיפור סודות קופסת הכפתורים (חמד, 2009) בית הסבתא משמש מקום מפגש לקרובים ולידידים: "אני אוהבת את הסבתא שלי מאוד ואוהבת לבקר אותה בימי החופשה. כמה יפה בית סבתי הישן. הוא מלא בסיפורים ובשירים, ובו נפגשים הקרובים והידידים, ותמיד הוא מלא בשמחה ובעליצות". תפקיד נוסף שמילאה הסבתא בסיפור הזה הוא לספר סיפורים שמטרתם להעביר את ניסיון העבר ולהתוודע באמצעותו לאורח החיים של הדור הקודם.

הסיפור חיפה והשחף (פיאד, 2003) מבליט שני תפקידים מרכזיים של הסבתא הראשון, להעניק לנכדה הרגשה שהיא המועדפת והאהובה עליו; והשני, להנחיל חינוך פוליטי לאומי באמצעות הסיפורים שהוא מספר לה.

בסיפור המנקושה (פיתה עם זעתר; יחיא, 2009) סבתא אופה פיתות חמות עם זעתר לנכדה ולכל בני כיתתו, כדי שהוא יודה לה בפני תלמידי הכיתה והמורה: "המורה חייכה וביקשה מן התלמידים למחוא כף לסאמר. סאמר שמח. הפיתה עם זעתר של הסבתא הייתה הטעימה ביותר שאכל סאמר בכל ימי חייו". התפקיד שהסבתא ממלאת כאן שונה מן התפקיד המסורתי של הסבתא בספרות הילדים, היות שבעבר לא לקחה הסבתא כל חלק שהוא בחיי הילד בבית הספר. היחסים בין הנכדים והסבים מקבלים ממד נוסף באמצעות השמות. בדרך כלל הילדים נקראים על שם הסבים שלהם, כדי להנציח את זכרם. מגמה זו משתקפת בסיפור אני שונא את שמי (אבו נבעה, 2007). הבן חש אי-נוחות וסובל משמו - עבאס, משום שחבריו מבית הספר קוראים לו "כשור" (מעוות פניו מכעס - כינוי המשקף את המשמעות המילולית של שמו). האב משכנע את בנו שהוא נקרא על שם סבו ועל שם דודו של הנביא מוחמד, ושפירוש שמו הוא 'אריה'. האם מופיעה אמנם באיור, לוגמת קפה, אבל קולה נעלם מהשיח בסיפור.

סיפור זה משקף את טענת ברכאת (2000) שהחברה הערבית מאופיינת במשפחתיות ובפטריארכליות, מנוהלת על ידי הגבר ומכבדת את הזכרים והבוגרים. אשר ליחס לילדים, למרות הצווים הדתיים לשמור על שוויון מגדרי, המשפחה נוטה להעדיף את הזכרים, משום שהם שומרים על הירושה והמורשת של המשפחה באמצעות המכניזם הפטריארכלי (הכולל קו ייחוס ומגורים ביישוב של הפטריארך) (עמ' 361). באמצעות מבנה זה מדגישים סמלי התרבות הערבית את הצורך להשאיר על כנו את המבנה ההיררכי, המבוסס על חלוקה על פי מין וגיל, וכמו כן הם מחנכים לקיבוע היחסים האנכיים המבליטים את נחיתותו של הילד בתוך המבנה הזה. התקשורת במסגרת משפחות אלה מתבצעת "מלמעלה למטה ומתאפיינת בהנחת פקודות והעברת הודעות, שינון, אזהרות, אימים,

נזיפות, הטחת עלבונות והכתבת הוראות" (ברכאת, 2000: 381). לתהליך חברות מעין זה יש השפעה רחוקת טווח. המחקרים של כץ מצביעים על כך שחינוך זה מונע מאבקים בין ילדים לאבותיהם, מפחית את רגש האחריות של ההורים כאשר הם מזדקנים, ומעצים את הרגשת הדאגה לרווחה המשפחתית בקרבם (כץ, 2009; כץ ולוינשטיין, 2012).

עם זאת, אנו רואים כי ספרות הילדים נותנת לדור הסבים והסבתות בימה שמאפשרת להם להשמיע את קולם, להציג את הנושאים החשובים בעיניהם ואת תהליך החברות לדור הנכדים באופן אפקטיבי, לגיטימי ומבורך, בין שזו אכן המציאות בתוך המשפחה הערבית בת זמננו ובין שלא.

היחסים הרגשיים בתוך המשפחה

רק לעתים נדירות הסופרים הערבים עוסקים בנושאים וביחסים הרגשיים בתוך המשפחה, כמו: אישה שנייה לאב המשפחה, גירושין, נישואי אישה אלמנה ויחסיה עם ילדיה, היריון, לידה וקנאה (יחיא, 2002: 233).

אשת האב

מבין הסיפורים שנוגעים בנושא זה, הסיפור **אשת אבי** (יוסף, 1996) חותר לשנות את הדעות הקדומות באשר לאם החורגת. הסיפור מתאר חיי נישואין של הורים לילדה. אלה התאפיינו בבעיות בלתי פוסקות שבגינן לא יכלו הוריה להמשיך לחיות יחד ונפרדו. כאשר הילדה מבקרת בבית החדש של אביה, היא משנה את דעתה על התנהגות האם החורגת. הסיפור מתאר את האב העובד מחוץ לבית, בעוד אשתו היא עקרת בית. האישה עוזרת לילדה להתרחץ וקוראת לה סיפור לפני השינה. האב מנסה לקרוא לה סיפור, אך הוא נכשל בכך ומשאיר את המשימה הזו לאשתו החדשה. פירושו של דבר שאשת האב מסוגלת למלא את תפקיד האם, על כל פרטיו ודקדוקיו, ולהשרות חום ואהבה על ילדי בעלה.

בעל האם

אחת הדוגמאות הנדירות העוסקות בסוגיה זו היא הסיפור **אבא חדש** (יוסף, 1996). הסיפור מציג דוגמה הממזגת בין המסורות, המנהגים והדפוסים המסורתיים, בייחוד בנושא המגדרי, לבין ההשקפות המודרניות המעניקות לאישה זכות להינשא פעם נוספת ודרישה מהגבר לנהוג בשוויון כלפי אשתו ולהעניק תמיכה למשפחתה. רעיון הסיפור הוא כדלהלן: הילדה חוששת מנישואי אמה לאחר מות

אביה. האם אינה מדברת עם בתה בגלוי על השינויים שמתחוללים בחייה. הילדה שומעת מסביבתה מה עתיד לקרות לאמה ומתחילה לפתח רגש של דחייה כלפי הבעל העתידי של אמה. דבר זה גורם לה לבהות בבית הספר, מפריע לה להתרכז ומביא לירידה בהישגיה הלימודיים. כאשר מתקרב מועד הנישואין, האם משתפת את בתה בשינוי המהותי העומד לחול בחייה. מצד אחד, היא מסבירה לה את הסיבות להסכמתה להינשא מחדש ומתמקדת בתיאור התפקיד הפטריארכלי של הגבר: "אי אפשר להמשיך לחיות, את ואני, בלי גבר שיגן עלינו, ידאג לנו, יתמוך בנו ויעזור לנו. החיים, בתי, קשים בזמנים אלו, ואנו זקוקות למישהו שיעמוד לצדנו, יסייע לנו בכוחו, באצילות נפשו, בגבריותו, ביכולתו וגם בקצת כסף..." (עמ' 12-13). מצד שני, הסיפור מצביע על כך שהאב החורג נוטל חלק בתפקידים ובמשימות המשפחתיות: "אני מצרפת את האהבה של בעלה אליי, את החיבה שהוא רוחש לי ואת שיתוף הפעולה שלו... הוא הסיר מאתנו מעמסות רבות. אינני הולכת עוד לשוק לקניות. הוא נטל חלק בעבודות הבית יחד עם אמי, וגם אני עזרתי לה. וכמו כן, החל לעזור לי בלימודים" (עמ' 16). לאחר מכן קיוותה האם ללדת בן: "אמי חייכה חיוך רחב ואמרה את הביטוי המסורתי: אני מקבלת ברצון את מה שמעניק לי אללה... אמרתי: בוודאי את רוצה בן, וגם אני... אמרה: זהו דבר שאיננו יכולים אלא להתפלל לו... התפללתי לאלוהיי... אללה הגשים את התקווה ואחי בא לעולם" (עמ' 18-19).

סיפור כגון זה משקף את השינוי החברתי שחל במשפחה הערבית - שיעור הגירושין עלה בקרב זוגות צעירים ערבים המטופלים בילדים. המסרים הסמויים של הסיפור מעניקים לאם לגיטימיות להינשא פעם נוספת לאחר סיום הקשר הזוגי הקודם (גירושין או התאלמנות) ולהבטיח את רווחת ילדיה מן הנישואין הקודמים באמצעות נישואין חדשים. על אף הרעיונות המודרניים הטמונים בסיפור, הוא מערב בין הרעיונות השמרניים הפטריארכליים (הבעל מפרנס ומגן, והילד הזכר מהווה תקווה ומשאלה) ובין רעיונות השוויון המגדרי. נוסף על כך הוא מצביע על הצורך של האם לקיים יחסי מין, באמצעות המסר המרומז על ההיריון.

ההיריון והלידה

במקרים נדירים נמצא בספרות הילדים הערבית סיפורים העוסקים בנושאים כגון אלו, להוציא טקסטים אחדים שהתפרסמו בשנים האחרונות, כמו הסיפור **מאיפה אני באתי?** (אבו שמס, 2001). סיפור זה עוסק בהיריון ובהבאת ילדים לעולם. האם מסבירה לבתה בצורה מדעית ושקופה כיצד הרתה. בתחילה האב מוסר

מידע הקשור לזכר ולנקבה, לאחר מכן האם משלימה את ההסבר על הנישואין. האב מרחיב את ההסבר על התהליך הביולוגי של היווצרות העובר באמצעות סרטוט על תהליך ההיריון והלידה, והאם חוזרת על ההסבר פעם נוספת.

הקנאה

כהמשך לסיפורי הילדים שנגעו בנושא ההיריון והלידה, אנו מוצאים סיפורים רבים המטפלים בבעיית השינויים החלים במצב הנפשי של הילדים הבכורים בעקבות הולדת **תינוק חדש** במשפחה. הסיפור **תינוק חדש** (צאלח, 2005) עוסק בקנאה המתעוררת בילד סלמאן עם התקרב מועד הלידה, בייחוד לאחר שהוריו לקחו ממנו את כל הצעצועים שלו כדי לתת אותם לתינוק החדש. התפקיד שהטילו ההורים על סלמאן היה לקחת חלק בטיפול בתינוק על ידי נשיקות, ליטופים והשתתפות ברחיצה שלו. אותו רעיון חוזר על עצמו בסיפור **נוראן ונג'ואן** (עבאסי, 2002). אף שנוראן רצתה מאוד שיהיה לה אח, היא חשה בקנאה ובדאגה, משום שדעתם של הוריה הוסחה ממנה עקב ההכנות לתינוק העומד לבוא לעולם. אולם הרגש של אהבת האחות לאחיה גבר על הקנאה. כאשר הדודה, אחות האם, מתלוצצת ואומרת שהיא רוצה לקחת את אחיה נג'ואן, התגובה של נוראן היא: "לא ארשה לאיש לקחת ממני את נג'ואן. אני אוהבת אותו מאוד והוא אוהב אותי" (לא ממוספר).

המגדר ביחסים בין בני המשפחה

הסצנה המגדרית בספרות הילדים הערבית מגוונת ומשקפת סצנות חברתיות שמתקיימת בהן חלוקת תפקידים מסורתית, ואחרות המשקפות מציאות שקיים בה שוויון מגדרי בין בני המינים ושוויון בין הגילים. התכנים של הסיפורים אינם מושפעים מהמין או מהגיל של המחבר או מן התקופה שבה פורסם הסיפור. סיפורים אחדים רוויים בתבניות מגדריות סטראוטיפיות, וחיברו אותם נשים צעירות, כמו הסיפור **פרפושה שומרת על גופה** (פקיה, 2008). האם בסיפור זה מוצגת כעקרת בית שלובשת סינר מטבח ומדברת עם בתה בטון של איום המלווה בשימוש באצבע (המורה). הסיפור מתמקד בהדרכת הבת כיצד להשתמש במרחב המקיף את גופה באופן שלא תחשוף את בגדיה התחתוניים. האם מנחה את בתה באומרה: "פרפושה יקירתי, התנהגות זו אינה הולמת לבוש אלגנטי זה. אין זה מן הראוי שתחשפי באופן חופשי את הבגד שמכסה את איבריך הפנימיים" (עמ' 8). במקרה אחר, כאשר הנערה משחקת באופן חופשי, מתפתחת עלילת הסיפור כך שהיא חשה בושה בשל התנהגותה,

כמה מן הסיפורים שהכריזו בגלוי כי מטרתם לשנות את הדעות המגדריות הקדומות, כמו הסיפור הנהגת נזירה (סלאמה, ללא תאריך), לא הצליחו להשתחרר ממסרים בעלי תכנים סטראוטיפיים, וזאת באמצעות האיורים אשר הבליטו את האב לבוש בבגדים רשמיים המתאימים למקום העבודה, ואת האם בסינר המטבח שלה (עמ' 3).

הסיפור אבא יקירי (נור-אלדין, ללא תאריך) מבליט את הקשר הרגשי שבין האב לבתו. היא קוראת לו בסיפור "אבא יקירי... אתה החבר הכי יקר שלי" (עמ' 2), והוא קורא לה "היקרה בקרב האהובים" (עמ' 20). האב לוקח את בתו לבית הספר ומחזיר אותה ממנו. הוא מלווה אותה לגן החיות ולטיולים בטבע, נושא אותה על כתפיו וזוחל על הארץ במשחק כדי לשמש לה בהמת רכיבה. כאשר מכינים ארוחת צהריים, האם מבשלת והאב לובש סינר ועוזר לה להכין את האוכל ולערוך את השולחן. זהו הסיפור היחיד מבין מאה סיפורים שיש בו אזור של אב לובש סינר (עמ' 14).

החינוך המגדרי מחלחל דרך הדפים, השורות והאיורים של סיפורי הילדים במסרים מסורתיים ואחרים הקוראים לשוויון ולשינוי, לעתים בגלוי ולעתים באופן סמוי. אולם בכל המקרים הם משפיעים על עיצוב עמדה מגדרית בקרב הקוראים. כך למשל בסיפור אחלאם ובסאם (צידאוי, 2002) אחד האיורים משקף את המעמד הנחות של האישה בהשוואה לבעל ולחמות - שניהם לוגמים קפה בעודם יושבים ונראים שבעי רצון משיבה זו, ואילו האישה ההרה עומדת מאחוריהם. בהמשך אותו הסיפור האב נותן לבתו את הזכות לבחור שם לאחיה, ובכך הוא מאפשר לה לקבל את אחת ההחלטות החשובות במשפחה.

בסיפור מאיפה אני באתי? (אבו שמס, 2001) השוויון המגדרי בא לידי ביטוי בסיטואציות שונות: שני ההורים קוראים עיתון, שניהם לוקחים חלק בשיחה עם הילדה, חום ואינטימיות בולטים בקשר בין בני הזוג, אולם התבנית המגדרית הסטראוטיפית באה לידי ביטוי פעם נוספת כאשר הרופא הוא גבר והאחות היא אישה.

יש סיפורים המצביעים בבירור על האפליה שבין הזכר לנקבה. בסיפור ילד וילדה (אבו נבעה, 2008) אנו רואים את הסבתא (אמו של האב) מפלה בין נכדה זיד לנכדתה זינה. זינה סובלת מכך ומתלוננת בפני אמה, וזו מפנה אותה לסבתא כדי שתשאל אותה לפשר התנהגותה. הסבתא אומרת בצורה ברורה ביותר שהיא מעדיפה את זיד משום שהוא זכר. המורה בבית הספר מדגישה בפני זינה שהקוראן אינו מבדיל בין נקבות לזכרים, והיא שולחת אותה לספרייה כדי שתקרא על נושא זה. לאחר הקריאה זינה משתכנעת כי אכן יש שוויון. לאחר

והיא לומדת לשים גבולות לספונטניות שלה ולמידת החופש שבה היא נוהגת: "לפתע החצאית שלה נצמדה לענף העץ, והענף תפס אותה כאילו היה סיכה. במשיכה קלה, ללא כוונה, נקרעה החצאית ונפלה על הקרקע. אז חשה פרפוש בבבושה נוכח מה שקרה לה בפני חבריה" (עמ' 16). בגדי הנערה נוטלים חלק בעיצוב מחדש של הצורה החיצונית בקרב זכרים ונקבות. הטקסט המסורתי הזה אינו משקף את החיים היום-יומיים של מרבית הילדות והנשים מבחינת התפקידים שהן ממלאות במטבח או מבחינת אופי הבגדים שהן לובשות. המסר של הסיפור הזה מדגיש כי גוף הנערה הוא ערווה, בייחוד לנוכח העובדה שאין בנמצא טקסט מקביל המתייחס לנערים ממין זכר. הביקורת על תוכן הסיפור היא בעצם על התמקדותו בנערות ולא בכל הילדים, על כך שאסור לראות את הבגדים התחתונים של הנערה, ועל כך שאינו מתמקד בהגנה על גוף הילד מפני כל רע, ובכלל זה ביקורת על עמדת החברה בסוגיה זו. סיפור זה תורם לביסוס מחדש של מושג החרפה, הבושה והקלון בקרב הדור הצעיר באמצעות ההצעה לנערה שלא להתנהג בספונטניות ובחופשיות בבית או בחצר המשחקים. כדי לפתור את בעיית ההצצה לתחתוניה, הסיפור מציע לנערה ללבוש מכנסיים.

לעומת זאת, הסיפור אני מדהימה (אלנג'אר, 2005) מחנך לשוויון מגדרי. האב המהנדס מלווה את בתו לסדנת בנייה ומניח לה להתנסות בעבודת הבנייה. האם עובדת כרופאה ובתה מתלווה אליה לעבודתה. הילדה צופה באמה ממלאת את תפקידיה. הילדה משחקת כדורגל עם הנערים ומשחקת גם עם חברתה ועם החתול שלה. גם בסיפור פארס ואמל (עבושי, 1999) מוצגת דמות הנערה אמל כאישיות אסרטיבית שאוהבת לרכוב באופניים ונלחמת בכל כוחה כדי למנוע מפארס להשתלט על האופניים שלה. אמו של פארס מוצגת כאישה משכילה שעובדת מחוץ לבית. הדבר מתבטא בפעילותה בבית הקשורה לעבודתה: "אמו של פארס עודנה עובדת עם הניירות והמחברות שלה" (עמ' 16).

בסיפור כשכש ישן במיטתו (תאברי, 2009) האב והאם ממלאים תפקיד בחינוך הילד בתוך הבית. האב משגיח על הבן כשהוא משחק בכלי המטבח (עמ' 7), לאחר מכן הוא נענה לבקשותיו ומסייע לו להירדם במיטתו (עמ' 11-14). האם עוזרת לילד להירגע במיטתו בלילה כדי שיוכל להירדם מחדש (עמ' 15-16). בסיפור ציפורני חתול (ג'בארין, 2006) יש דוגמה לגישה המסורתית שמנציחה את תפקיד האישה כמבשלת של המשפחה, והיא מכינה את בתה הקטנה למלא תפקיד זה בעתיד: "באחד הימים, כאשר עסקה האם בהכנת תבשיל במיה, היא ביקשה ממנו לקלף עבודה מספר שיני שום" (ללא מספור).

שהסבתא נופלת למשכב וזינה מטפלת בה, יחסה של הסבתא משתנה, ואהבתה לזינה שקולה לאהבתה לזיד.

רעיון החינוך לשוויון בין המינים בא לידי ביטוי בסיפור **הצלחת ומאפה הבצק** (פטירה) (אלשארני, 1994). האם בסיפור היא עקרת בית ויש לה שלושה ילדים. בצהריים היא הולכת לישון עם בנה התינוק. הבת והבן משתפים פעולה בהדחת הכלים ובהשבתם למקומם (הבת לובשת סינר). האם (בפיג'מה) מכינה לילדיה עוגה כגמול על עזרתם. אין בסיפור זכר לדמות האב.

דמות המשפחה הערבית מבחינת יחסה למודרניזציה ולמסורת

השילוב בין מסורת למודרניזציה: מודרניזציה צורנית וחלוקת תפקידים מסורתית

המעבר מן המסורתיות למודרניזציה משתקף באופן בולט בסיפורי הילדים הערביים, ובייחוד באיורים המתלווים לטקסט. סימני המודרניזציה מתבטאים בעיקר בלבוש ובריהוט של הבית. למשל, בסיפור **מי החביא את הכבש של החג** (אלנג'אר, 2000) הסבתא בילדותה לבשה שמלה ארוכה והנשים לבשו לבוש פלסטיני מסורתי. בהווה הסבתא ממשיכה ללבוש בגדים מסורתיים, אבל הכלה (הדור השני) והנכדה (הדור השלישי) לובשות שמלות קצרות ומכנסיים. עם זאת, כאשר אנו מעמיקים בחלוקת התפקידים מבחינת הגיל והמגדר אנו מוצאים כי המבנה עדיין נותר מסורתי. באותו סיפור, למשל, אנו רואים כי הכלה משרתת את הסבתא (האישה המבוגרת) ואת הבעל (הזכר), ובכך המשפחה שומרת על חלוקת התפקידים המסורתית בין הגילים והמגדרים, ותפיסות חינוכיות אלה מועברות בסיפור לבן ולבת. בסיפור **סבי ח'לדון ועץ הזית** (אבו גוש, ללא תאריך) בולטים התפקידים המסורתיים. הסבתא והבת משרתות את הסבא בעל הסמכות הפטריארכלית. הסבא אומר בסיפור: "איפה צלחת הזיתים? הביאו לי אותה מיד! הסבתא מיהרה, בלי לומר מילה, וחזרה עם צלחת הזיתים בידה. עיני סבי אורו מיד, ולאחר מכן נסתיימה המריבה" (עמ' 12-14). טקסט זה מטמיע בקרב הקורא את תפקיד הגבר השולט ומבסס את התפקיד המגדרי המסורתי של הזכר.

יש תופעות נוספות המבליטות את המיזוג בין המודרניזציה למסורתיות, והן משתקפות באופן מיוחד באיורים. למשל, בסיפור **אני מדהימה** (אלנג'אר, 2005) האם הרופאה - מקצוע המלמד על השינוי המתרחש בעת הזאת בחיי הנשים הערביות - לובשת גלאביה מסורתית המשקפת את הבגדים שמתאים ללבוש בבית. יש בכך רמז למעבר מן המרחב הציבורי, שבו האם עובדת כרופאה, למרחב הפרטי, שבו בולט תפקידה של האישה כרעיה וכאם. האם יושבת ליד

מיטת בתה ומקריאה לה סיפור. גם פעילות זו משקפת את השינוי המתחולל בזמננו בתכנים התרבותיים של האימהות הערביות. לצד זאת ניתן לראות מעל מיטת הילדה קמע בצורת כף יד (חמסה) שתפקידו להגן עליה מעין הרע. הדבר מעיד על הדבקות בערכים המסורתיים ועל שמירת המנהגים והעברתם מדור לדור. האיור מציג מיזוג בין סימני המודרניזציה לסימני שימור המסורת.

המודרניזציה לובשת צורה שונה בסיפור **כשכש עם סבו וסבתו** (2008). הסבתא עוסקת בהליכה ספורטיבית בחורשה הקרובה ולובשת בגדי ספורט (מכנסיים ונעלי התעמלות), והיא משחקת עם הנכד בתופסת בחורשה. סצנות אלה לא היו מוכרות בעבר בספרות הילדים בשל התפיסה המוסטית בדבר הפעילויות שראוי שהסבתא תבצע.

נתונים מספריים לגבי הדמויות המופיעות בסיפורי ילדים בנושא משפחה

אחת השאלות המרכזיות אשר עמדו בפנינו במחקר זה היא: האם ספרות הילדים משקפת את דמות המשפחה הערבית כפי שהיא קיימת במאה ה-21, או לחלופין: האם היא מבנה דמות ייחודית על פי רצונם של הסופרים? כאשר ניתחנו את הרשימה הסטטיסטית ראינו, מצד אחד, כי ספרות הילדים נוטה להעדיף את העלילה על פני הדיוק במשימה של שיקוף תמונת המשפחה. למשל, אף שמרבית המשפחות בעולם הערבי מורכבות משני הורים ומילדיהם (כ-93%), הרי רק 25% מן הסיפורים משקפים משפחה כזאת. מצד שני, כפי שעולה מן הרשימה, סיפורי הילדים כוללים את כל הקרובים, משום שהם חלק מן המבנה הטבעי של המשפחה הערבית. סוגיית ההעדפה של העלילה על פני הדיוק בולטת באשר למספר הילדים בסיפור: יש יותר סיפורים שבהם יש משפחה עם בן אחד או בת אחת מאשר סיפורים שבהם יש כמה ילדים (רק ב-16% מכלל הסיפורים יש כמה אחים או אחיות), ואילו במציאות נע ממוצע הילדים במשפחה הערבית בעולם הערבי בין 2.3 ל-6 ילדים למשפחה.

מהניתוח המספרי בלטו הנתונים האלה:

1. מתוך 100 סיפורי ילדים, בשני סיפורים (2%) מובלט הקשר בין האב לבתו היחידה. האם אינה לוקחת חלק בסיפורים אלה, אולם היא נראית באיורים.
2. ב-16 סיפורים (16%) מופיעה דמות האם בלבד עם אחד או יותר מילדיה.
3. שני ההורים עם אחד מילדיהם או יותר מופיעים ב-25 סיפורים (25%).
4. דמות הסבתא מופיעה ב-14 סיפורים (14%).

בינו לבין כל צד אחר. הם אינם מספקים לו כלים לפתרון בעיות חברתיות או אישיות אלא רק פותרים את הבעיות בשבילו, וכך הוא מתרגל לפנות להוריו או לקרוביו כאשר הוא נקלע למשבר כלשהו, והוא מצפה למצוא עזרה שם. החברה הקולקטיביסטית אינה מפתחת את הפוטנציאל הטמון בפרט כדי שיתפתח לאדם עצמאי. ואכן, מן הסיפורים עולה כי ההורים אינם שמים לב ליכולות הטמונות בילדיהם, והילדים מנסים לשכנע את הוריהם כי הם מסוגלים להגיע להישגים ולהגיש עזרה. מרבית הטקסטים מדגישים שוב ושוב בפני הילד את החשיבות של מתן כבוד לאלו העולים על אחרים בניסיון ובחוכמה. ברוב המקרים ההורים ממלאים את תפקיד המדריכים ומטיפים לילדים מוסר כדי שלא יטעו.

המשפחה הערבית מחנכת לשאיפות מוחלטת למשפחה ולכיבוד הקשרים החברתיים בין בני המשפחה. היא מעודדת לבלות את שעות הפנאי בקרב בני המשפחה, בין שזו משפחה גרעינית ובין שמורחבת, עם בני גילם או עם בני גילים אחרים. בכך היא מדגישה את חשיבות הקשרים המשפחתיים. ההורים מנסים ישירות או בעקיפין להפחיד את הילדים מפני מה שקורה מחוץ לבית ולא לתת להם הזדמנות להתנסות בכך. משום כך אנו מוצאים כי רעיון הבית הבטוח לעומת העולם החיצון המסוכן הוא הרעיון השולט, והוא משרת את הערך של הידוק קשרי המשפחה.

ההתפתחות הטכנולוגית המשתקפת בחלק מן הסיפורים היא האחראיות ליצירת התבדלות וניתוק בין בני המשפחה בשל הטלוויזיה והמחשב. בו בזמן אנו מוצאים בחלק מן הסיפורים פתיחות בנושאים שהיו אסורים לדיון במסגרת משפחתית, כמו היריון ולידה.

טקסטים אחדים שיקפו אג'נדה ששואפת להגשמת שוויון מגדרי, והדבר בא לידי ביטוי בבחירת הדמויות, תפקידיהן וסוגי העלילה. סוג זה של טקסטים נחשב "אמיץ" או "דמוקרטי", כיוון שהוא שואף להבליט את השוויון בזכויות, בחובות ובתפקידים בין הנשים לגברים במשפחה. טקסטים אלו נחשבים ניצנים חדשים גם אם מעטים של מודרניזציה, אבל הם בולטים. זוהי דוגמה נוספת לזיכוח המתנהל בחברה הערבית בין המודרניזציה למסורת, ומשתקף גם בספרות הילדים. הסוציאליזציה המגדרית הסטראוטיפית עודנה קיימת בספרות הילדים בעולם הערבי, וכך אנו מוצאים את האם, האחיות או הסבתא מבצעות תפקידים מסורתיים, דוגמת עבודה במטבח וניקיון.

במדגם שבחרנו למחקר זה סיפורי הילדים ממלאים שני תפקידים מקבילים: הם נוטלים חלק בשיקוף המציאות הקיימת במשפחות הערביות, והם משמשים מראה מגדילה שלה. כפי שצינה אבו-בקר (1990), מצד אחד, האידאולוגיה

5. דמות הסבא מופיעה ב-12 סיפורים (12%).
6. ב-10 סיפורים (10%) יש אחים. בארבעה מהם - כמה אחים.
7. בשישה (6%) סיפורים מופיעות אחיות.
8. בכלל הסיפורים מופיעים ארבע דודות (אחיות האם), שלושה דודים (אחי האם), שתי דודות (אחיות האב) ודוד אחד (אחי האב).
9. בכלל הסיפורים מופיעים שני בני דודים (מצד האב).
10. שכנים וילדיהם מופיעים בתשעה סיפורים (9%).

סיכום

המחקר שאף ללמוד על דמות המשפחה בספרות הילדים הערבית. ניסינו למצוא תשובה לשאלה: האם ספרות הילדים לוקחת חלק בתיאור המציאות, בונה אותה מחדש או יוצרת תפיסה חדשה ומעבירה אותה לדור הצעיר? ממחקרנו אנו מסיקים כי ספרות הילדים פוסעת בשלושת המסלולים - לעתים באותו טקסט ספרותי עצמו - ואנו מאמינים כי לעתים כותבי הטקסטים אינם מודעים לכך.

בספרות הילדים הערבית שניתחנו במחקר זה מופיעים שני סוגים של משפחות: המשפחה הגרעינית והמשפחה המורחבת. נוכחות המשפחה המורחבת עודנה חזקה; זוהי השתקפות של המציאות או היאחזות בה. סיפורי הילדים משמשים בימה לדור הסבים והסבתות, ובאמצעותם הם מבליטים את העברת המורשת והמסורות לדור הצעיר בתהליך הסוציאליזציה החברתית ובבחירת תוכני החינוך והליכות החיים. חלק מתוכני הסיפורים עוסקים בתקשורת בין הדורות ובשמירה על המורשת כמאפיין בזהות וכחלק ממשוואת ההישרדות וההמשכיות. במקרה זה ספרות הילדים, שהיא עצמה כלי מודרני בעולם הערבי, משמשת אמצעי לשמר את המורשת ואת המסורות. בטקסטים שנבדקו לא הופיע מאבק בין המודרניזציה למסורת, אלא בולטים ההרמוניה בין שתי הדרכים, הכבוד וחלוקת התפקידים.

אשר להופעה החיצונית אין העדפה של המראה המודרני או המסורתי של הפרט במשפחה הערבית. לעתים ההורים מופיעים בלבוש מסורתי ולעתים בלבוש מודרני. אפילו הרופאה הלובשת לבוש מודרני בזמן עבודתה, לובשת לבוש מסורתי בביתה.

הילד הגדל במשפחה מורחבת זוכה מבני משפחתו להכוונה, לחינוך ולתמיכה. נראה שזוהי הכנה לרפוס של תלות ותמיכה הדדית שעליהן מושתתת המשפחה הערבית, זו לבנה בבניין החברה הקולקטיביסטית. במקרים רבים הקרובים מתערבים כדי לסייע לילד לפתור מצבים בעייתיים שנוצרים בינו לבין הוריו או

החינוכית עדיין מנצלת את ספרות הילדים כגורם מתווך שדרכו היא מעבירה את הערכים השומרים על המבנה הפטריארכלי ועל המסורות. מצד שני, היא בונה תדמית חדשה הכוללת שוויון מגדרי, צדק חברתי, נאורות דתית, התקדמות תרבותית ומקצועית ומודרניזציה שלוקחת חלק בחברות הדור, וזאת בדרך של התמזגות עם מורשת ומסורות נבחרות בצורה שונה במקצת מן המציאות שאותה הילדים חיים בבתי הוריהם. לבסוף, כפי שהמשפחה היא הגורם המתווך בין הפרט לחברה, ספרות הילדים ממלאת תפקיד של מתווך בין המשפחה לילד.

מקורות

סיפורים

- أبو تامر نادر. ساعدني يا أبي. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر - كريم, 2008.
- أبو تامر نادر. عين أمي. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر - كريم, 2009.
- أبو حنا. حنا. قططي أميرة. حيفا: مكتبة كل شيء. (د.ت.).
- أبو خليل. شوقي. أمزج صادقاً. بيروت: دار الفكر المعاصر; دمشق: دار الفكر, 1993.
- أبو شمس. حياة بلحة. من اين جئت أنا؟! كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر - كريم. (د.ت.).
- أبو غوش. نزهة. حكاية هشام والعمه هيام. حيفا: مركز أدب الأطفال العربي, 2000.
- أبو غوش. نزهة. جدي خلدون وشجرة الزيتون. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر, 2008.
- أبو غوش. نزهة. عمي حسام وهدايا الأحلام. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر (د.ت.).
- أبو نبعة. نردين. بنطالي مبلل. عمان: دار المنهل, 2006.
- أبو نبعة. نردين. ولد...بنت!! عمان: دار المنهل, 2008.
- أبو نبعة. نردين. أكره اسمي. عمان: دار المنهل, 2008.
- اسيانولي. هالة. نورة وأختها الصغيرة. حيفا: مركز أدب الأطفال. (د.ت.).
- تابري. الهام. صار عندي أخت. مطبعة النور الحديثة. (د.ت.).
- تابري. الهام. صور الديناصور. الناصرة: دار الإلهام. (د.ت.).
- تابري. الهام. أصبح هنا. الناصرة: دار الإلهام, 1999.
- تابري. الهام. لوزة في الشارع. الناصرة: دار الإلهام, 2001.
- تابري. الهام. فراس في رحلة المدرسة. الناصرة: مطبعة فينوس, 2001.
- تابري. الهام. كشكش يسأل: "كيف ولدت؟". الناصرة: دار الإلهام, 2006.
- تابري. الهام. كشكش مع جده وجدته. الناصرة: دار الإلهام, 2008.
- تابري. الهام. كشكش ينام في سريره. الناصرة: دار الإلهام, 2009.
- التونجي. محمد. أسرتي. حلب: دار البابا للنشر (د.ت.).
- جبارين. أماني. عندما ابتسمت الزرافة. حيفا: مكتبة كل شيء, 2009.
- جبارين. نبيهة. الهدية السحرية. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر, 2010.
- جبارين. نبيهة. في صف البستان. حيفا: مكتبة كل شيء, 2002.
- جبارين. نبيهة. أغاني أولادنا انتما لبلادنا. الناصرة: دار النهضة للطباعة والنشر, 2005.
- جبارين. نبيهة. مخالب القطعة. حيفا: مكتبة كل شيء, 2006.

- حاتم. دلال. من حكايات زينب وفاطمة. حلب: دار ربيع للنشر (د.ت.).
- حاتم. دلال. عند بائع العصافير. حلب: دار ربيع للنشر. (د.ت.).
- حجيرات. محمد. وردة في الظلام. الناصرة: دار النهضة للطباعة والنشر, 2006.
- حجيرات. محمد وعرايدي. نعيم. حنان والتوائم الثلاث. حيفا: مركز أدب الأطفال, 2002.
- حسين. أحمد. سامي والدبابة. حيفا: مكتبة كل شيء, 2008.
- حسن. نادية. سالي تصنع السعادة. القاهرة: دار المعارف (د.ت.).
- حمد. مريم. أسرار صندوق الأرز. حيفا: مكتبة كل شيء, 2009.
- حمود. مينا عليان. ماذا تقصد أمي. كفر قرع: دار الهدى م.ض, 2009.
- خطيب. عايدة. هزار وزوجة أبيها. كفر قرع: دار الهدى م.ض, 2011.
- ذياب. فاطمة. جدتي وأيام زمان. كفر قرع: دار الهدى م.ض, 2007.
- زعيبي. أمل حنفي. مشفى اللعب. الناصرة: دار النهضة للطباعة والنشر, 2005.
- زعيبي. أمل حنفي. ألوان. حيفا: مركز أدب الأطفال العربي, 2005.
- زعيبي. أمل حنفي. هل تقبلونني صديقا. الناصرة: دار النهضة للطباعة والنشر, 2007.
- زعيبي. نبيلة. رائد يكره الحساب. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر - كريم, 2010.
- سلامة. منار. السائقة نظيرة. كفر قرع: دار الهدى م.ض, 2008.
- سليمان. أحمد. صورة عائلية. حيفا: مركز أدب الأطفال العربي, 2005.
- سليمان. أحمد. أبو الشوارب. حيفا: مركز أدب الأطفال العربي, 2001.
- الشاروني. يعقوب. أشكرلك!! القاهرة: دار الكتاب المصري, 1997.
- الشاروني. يعقوب. الطبق والفطيرة. القاهرة: دار الكتاب المصري, 1994.
- الشاروني. يعقوب. شرية الفأس. القاهرة: دار الكتاب المصري, 1997.
- الشيخ. أحمد. أم الخير. القاهرة: دار المعارف (د.ت.).
- شناتي. راوية. حبة بوظة. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر (د.ت.).
- صالح. نادية. أخي! النجدة. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر - كريم (د.ت.).
- صالح. نادية. مولود جديد. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر - كريم, 2005.
- صايا. ليلى. رسائل بلا ساعي بريد. حلب: دار ربيع للنشر, 2009.
- صايا. ليلى. شجرة اسمها ديماء. حلب: دار ربيع للنشر, 2009.
- صيداوي. مفيد. غنطورة وحبوب. حيفا: مكتبة كل شيء, 2002.
- عبوشي. سامح. فارس وأمل. القدس: مركز المصادر للطفولة المبكرة, 1999.
- عباس. مجدي. صاحبة اللتان. القاهرة: شركة سفير, 1989.
- عباسي. محمود. المفتاح الضائع. حيفا: مكتبة كل شيء, 2002.
- عباسي. لبنى. أنا وغرفتي. حيفا: مكتبة كل شيء, 2011.
- عثمان. رفيقة. الأرنب المفقود. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر - كريم, 2011.
- عراقي. جهاد. مرجانة. كفر قرع: دار الهدى لطباعة والنشر, 2002.
- عرايدي. نعيم. أحب ركوب الدراجة. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر (د.ت.).
- عرايدي. نعيم. درجات المثذنة. حيفا: مركز أدب الأطفال, 2002.
- فقرا. محمد. جديلة أمي. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر - كريم. د.ت.
- فقيه. ميساء. قررت هديل ألا نيكسي في الروضة. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر. د.ت.
- فقيه. ميساء. هرام والحيثام. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر (د.ت.).

מקורות עיוניים

- אבו בקר, ח' (1990א). הסוציאליזציה הפוליטית של הילד הפלסטיני באמצעות ספרות הילדים הפלסטינאית. עבודה לשם קבלת תואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה.
- אבו בקר, ח' (1990ב). הסוציאליזציה הפוליטית של הילד הפלסטיני באמצעות ספרות הילדים הפלסטינאית. חץ, רבעון להגות ולחינוך, 4, 13-57.
- אבו בקר, ח' (2007). הקשר בין בריאות הנפש של נשים פלסטיניות בישראל לבין מסורתיות ומודרנה. הדעה הרווחת: ביטאון האיגוד הישראלי לרווחה חברתית, 44, 19-23.
- אבו בקר, ח' (2012). המשפחה הפלסטינית. בתוך א' קופמן, ח' אבו בקר וע' סער (עורכים), החברה הערבית בישראל: פסיפס חברתי: עדה, משפחה, מגדר (כרך ב, 155-270). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- צבר בן-יהושע, נ' (1997). המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה. תל-אביב: מודן.
- الديوه, جي. س. (1979). التعليم الإلزامي في الإسلام. آفاق عربية, 6, 9-27.
- بركات, ح. (2000). المجتمع العربي في القرن العشرين. بيروت: المركز لأبحاث الوحدة العربية.
- تفسير الطبري (1405). ه. تأليف: محمد بن جرير بن يزيد بن خالد الطبري أبو جعفر. دار الفكر بيروت.
- جادو, أ. (2004). تربية الطفل في التراث الشعبي المصري. القاهرة: عين للدراسات والبحوث الإنسانية والاجتماعية.
- زلط, أ. (1994). أدب الطفولة بين كامل كيلاني ومحمد الهراوي. القاهرة: دار المعارف.
- شوقي, أ. (د. ت.). المشوقيات. بيروت: دار الكتب العلمية.
- مفتاح, ذ. (1995). مقدمة في ثقافة وأدب الطفل. القاهرة: الدار الدولية للنشر والتوزيع.
- يحيى, ر. (2002-2003). تطور أدب الأطفال العربي في إسرائيل واتجاهاته (1948-2002). عدد 22-23, ص 233. مجلة الكرمل. جامعة حيفا. معهد دراسات الشرق الأوسط.
- Al-Haj, M. (1987). *Social change and family processes: Arab communities in Shefar-A'm*. London: Westview.
- Alston, A. (2008). *The family in English children's literature (Children's literature and culture)*. N.Y. & London: Routledge – Taylor & Francis Group.
- Fargness, P. (1996). The Arab world: The family as fortress. In A. Burguière, C. Klapish-Zuber, M. Sogalen, & F. Zonabend (Eds.), *A history of the family VII. The impact of modernity* (339-374). MA: Harvard University Press, Belknap Press.
- Hampton, F. M., Rak, C., & Murnford, D. A. (1997). Children's literature reflecting diverse family structures: Social and academic benefits for early reading programs. *ERS Spectrum*, 15(4), 10-15.
- Katz, R. (2009). Intergenerational family relations and life satisfaction among three elderly population groups in transition in the Israeli multi-cultural society. *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 24(1), 77-91.

- فقيه, ميساء. كنت يومًا ما صغيرًا. كفر قرع: دار الهدى م.ض. 2002.
- فقيه, ميساء. فرفرشة تحافظ على جسمها. الرينة: مركز الكتاب. 2008.
- فقيه, ميساء. الحاسوب مفيد يا لمى ولكن.... الرينة: مركز الكتاب. 2009.
- فياض, توفيق. حيفا والنورس. حيفا: مكتبة كل شيء. 2003.
- قلعجي, جهاد. الأبرة العجيبة. بيروت: دار المقاصد. 1991.
- القون أنس عبد الحميد, فاطمة والثوب الجديد. الرياض: مكتبة العبيكان. 2001.
- القون أنس عبد الحميد, سارة في المطبخ. الرياض: مكتبة العبيكان. 2001.
- القون أنس عبد الحميد, الأم الصغيرة. الرياض: مكتبة العبيكان. 2001.
- القون أنس عبد الحميد, سمية ولعبتها. الرياض: مكتبة العبيكان. 2001.
- كوروب, بيار. عائلة الأرناب في منزل الجد والجدة. بيروت: دار المجاني. 2006.
- كوروب, بيار. عائلة الأرناب في حوض السباحة. بيروت: دار المجاني. 2006.
- كوروب, بيار. عائلة الأرناب تصطاد السمك. بيروت: دار المجاني. 2006.
- مصلح, روز شوملي. فارس يستطيع أن يساعد. القدس: مركز المصادر للطفولة المبكرة. 1999.
- مطلق البير. كنز العاصفة. لبنان: مكتبة لبنان ناشرون. 2010.
- النجان تغريد عارف, الغول. عمان: السلوى للدراسات والنشر. 1998.
- النجان تغريد عارف, من خيال خروف العيد؟. عمان: السلوى للدراسات والنشر. 2000.
- النجان تغريد عارف, لا تطلق يا بابا. عمان: السلوى للدراسات والنشر. 2004.
- النجان تغريد عارف, أنا مدهشة. عمان: السلوى للدراسات والنشر. 2005.
- النجان تغريد عارف, في ليلة مظلمة. عمان: السلوى للدراسات والنشر. 2009.
- النجان تغريد عارف, خروف العيد. حيفا: مكتبة كل شيء. 2001.
- النجان تغريد عارف, الحطاب والأفعى. حيفا: مكتبة كل شيء. 2002.
- نور الدين, مريم, عزيزي بابا. مركز الطفل. تونس (د.ت.).
- هبيي, أحمد. البائع الخجول. حيفا: مركز أدب الأطفال. 2008.
- يحيى, رافع. منقوشة. حيفا: مكتبة كل شيء. 2009.
- يحيى, رافع. تلة الفراش. حيفا: مكتبة كل شيء. 2009.
- يحيى, رافع. أسعد طفل في العالم. حيفا: مكتبة كل شيء. 2009.
- يوسف, عبد التواب. أم وبت. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية. 1995.
- يوسف, عبد التواب. زوجة أبي. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية. 1995.
- يوسف, عبد التواب. أب واحد. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية. 1995.
- يوسف, عبد التواب. العائلة الكريمة. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية. 1995.
- يوسف, عبد التواب. القلب المطمئن. القاهرة: شركة سفير (د.ت.).
- يوسف, عبد التواب. الكرة رياضة وحياة. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية. 1996.
- يوسف, عبد التواب. صور مؤذية. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية. 1996.
- يوسف, عبد التواب. أسرة مترابطة. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية. 1996.
- يوسف, عبد التواب. آباء وأبناء. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية. 1996.
- يونس, نادرة ودعيم. روزلاند. حبات الزيتون. كفر قرع: دار الهدى للطباعة والنشر. 1997.

- Katz, R. & Lowenstein, A. (2012). Solidarity between generations and elders' life satisfaction: Comparing Jews and Arabs in Israel. *Journal of Intergenerational Relationships*, 10(1), 5-21.
- Moghadam, M. V. (1993). *Modernizing women: Gender and social change in the Middle East*. Cairo: The American University of Cairo.
- Neuman, S. B., Celano, D., & Fischer, R. (1996). The children's literature hour: A social-constructivist approach to family literacy. *Journal of Literacy Research*, 28(4), 499-523.
- Psathas, G. (1995). *Conversation analysis: The study of talk-in-interaction*. Qualitative research methods series (35). Los Angeles: Sage Publication.
- Sharabi, H. (1992). *Neopatriarchy: A theory of distorted change in Arab society*. Oxford: Oxford University Press.
- Zwack, J. M. (Jan, 1973). The stereotypic family in children's literature. *The Reading Teacher*, 26(4), 389-391.